

ФОЛЬКЛОР ЯК СИМВОЛІЧНА ВЗАЄМОДІЯ КОМУНІКАНТІВ

Л.Ф. Омельченко, В.О. Самохіна

Контекст – це специфічна соціальна ситуація.

А. Дандіс

Стаття присвячена дослідженню фольклорного тексту як дискурсу; зокрема, розглядається система фольклорних екстралінгвістичних чинників.

Однією з стратегій у сучасній лінгвістиці тексту визнається «вивчення інтегрованої структури до аналізу тексту як комунікативної системи, детермінованої такими її складовими, як особистість мовця (автора) у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та інших особливостей; адресат та його рівень сприйняття, екстралінгвістичні характеристики двох типів ситуації: того, про що йде мова у тексті, і того, що опосередковує його творіння у соціокультурному контексті дійсності» [1, 106].

У зв'язку з найновішими дискурсивно-когнітологічними дослідженнями вивчення фольклорного тексту вимагає нових підходів та методик аналізу як форми репрезентації знань у мові, як концептуального, модельного, відображення реальної дійсності.

Таким чином, **об'єктом** дослідження є фольклорний текст, а **предметом** – фольклорний різновид комунікації.

Актуальність роботи полягає у тому, що фольклорний текст розглядається як **дискурсивне утворення**, що дає можливість зрозуміти інтенції анонімного автора, його концептуальну сферу, способи виразу його лінгвокреативної функції; дати об'єктивну оцінку персонажа як преференційної, денотативної особистості, як правило, гіперболізованого автором за допомогою різноманітних лінгвістичних засобів, що приводять до певного прагматичного ефекту; нарешті, зрозуміти слухача (адресата) фольклорного твору – невід'ємного компонента даної тріади – оскільки саме адресат – це той, хто адекватно декодує текстову інформацію.

Антропоцентричність виступає обов'язковою категорією будь-якого тексту, оскільки пізнання і відображення світу як в фольклорних творах, так і в текстах художньої літератури спрямовано на пізнання людини.

Фольклорний текст абсолютно антропоцентричний. Його творцем, його об'єктом, його реципієнтом є людина. Для теорії дискурсу значущою стає концепція, що затверджує важливість впливу чинника адресата, який вбудований у повідомлення.

Дослідження людського фактору у мові набуває нового ракурсу розгляду у зв'язку з вивченням фольклорної картини світу (далі – ФКС), і, зокрема, у зв'язку з мовною фольклорною картиною світу.

У фольклорі людським фактором є фольклорна свідомість, котра у результаті відображувальної діяльності формує *концептуальну картину фольклорного світу*, що дозволяє людині ефективно орієнтуватися у ньому та використовувати його у своїх життєвих цілях.

Поняття «фольклорна картина світу» має категоріальний смисл та співвідноситься із сукупністю знань людини у певний історичний період та розглядається як етап пізнання людиною фольклорного світу на безкінечному шляху розвитку людських стосунків.

ФКС заключає у собі глобальний образ світу. Вихідним пунктом для розуміння її природи та сутнісних якостей є той факт, що вона є суб'єктивним образом об'єктивної реальності, який створює людина. Фольклорна картина світу, що створюється за рахунок бачення світу через певні інтерпретаційні призми, завжди з неминучістю містить риси людської суб'єктивності, специфічності.

Розуміння фольклору базується на існуванні широкого фольклорного **контексту**, що визначається культурою, ядром якої є мовна фольклорна картина світу. ФКС – це

не дзеркальне відображення світу, а його інтерпретація, насамперед, за допомогою специфічних мовних засобів.

Суб'єкт ФКС відрізняється своїм глибинним світовідчуттям, котре надає фольклорній картині світу індивіда своєї особливої тональності, специфічного емоційного забарвлення, оскільки суб'єкт буде фольклорний образ світу за допомогою ряду конкретних засобів.

В основу може бути покладена діяльнісна категоріальна парадигма: 1) суб'єкт фольклорної картини світу (її «діяч», «хто»), зображувач; 2) предмет фольклорної картини світу (її об'єкт, «що»), зображуване; 3) результат діяльності (сам образ), власне фольклорна картина.

ФКС несе на собі «відбиток» колективної творчості. Колективність у фольклорі не потребує доказів – це – анонімна творчість.

Для розуміння ФКС необхідний високий рівень спеціальних знань – насамперед, тому що традиційні фольклорні тексти – це складним чином зашифровані анонімним автором повідомлення, розуміння котрих потребує спеціальної підготовки (знання символіки – а символи акумулюють у собі згустки смислу; знання семіотичних опозицій, котрі нерідко є стрижнем, основою фольклорного тексту). Такими спеціальними знаннями носії фольклору, як правило, не володіють. Тільки дослідник фольклору може зрозуміти та адекватно інтерпретувати його на усіх його семіотичних рівнях.

Вищесказане не стосується колективних фольклорних знань, котрі є у носія фольклору. Ці фонові знання про фольклор у традиційній фольклорній культурі засвоюються несвідомо, мимовільно, разом із простим запам'ятовуванням фольклорного тексту у певній побутовій ситуації спілкування.

Розглядаючи фольклорний твір як дискурс (процес) і як текст (факт), тобто як специфічну дискурсивно-текстову одиницю спілкування, можна вивчити «буття» даної одиниці у контексті комунікативного акту, оскільки «тільки у тексті розгортається ціла конкретна композиція, а саме спілкування набуває закінченого інформаційного акту» [2, 49].

Лінгвофольклорист фактично не вивчає фольклорний текст у його статичному вигляді, оскільки і аналіз, і розуміння передбачають відтворення тексту, певний вид діяльності.

Діалектика фольклорного тексту як цілого полягає у тому, що, з одного боку, адресант відслідковує його як протяжність за усіма його складовими планами (структурним, логіко-предметним, семантичним, модально-прагматичним), а з іншого – адресат може задовольнитися смислом тексту, що був отриманий від адресанта, адекватно або неадекватно (у залежності від його рівня комунікативної компетентності).

Тому фольклорний дискурс повинен розглядатися як діалектична тріада: про що говориться – як говориться – що говориться.

«Про що» – відповідає логіко-предметному або тематичному плану, зафіксованому у семантиці мовних одиниць, що складають фольклорний текст. Однак, роль семантичного плану не обмежується тільки передачею «про що»: у семантиці тексту зареєстровано і «що говориться» про об'єкт і, природно, «як говориться». Про останнє свідчить факт впорядкованості мовного матеріалу, що враховує закони фольклорних жанрів.

Відбираючи мовні факти, впорядковуючи їх, організовуючи форму подачі фольклорного матеріалу, коментар автора завжди орієнтується на адресата. Тобто, коли ми говоримо про анонімного автора фольклорного тексту, ми маємо на увазі особистість виконавця у тих аспектах, у яких вона знаходить відображення у фольклорному тексті. Тобто, фольклорний текст як об'єкт лінгвофольклористики можна представити у вигляді певного метапростору.

Таким чином, як прояв глобальної тенденції переходу «центру тяжіння» фольклористичної теорії до діахронії, можна розглядати також і успіх у світі «контекстуального» напрямку фольклористики [див. D. Ben-Amos, A. Dantes, R. Georgess, W. Vascom, P. Batman та ін.]. Представників цього напрямку цікавить не твір фольклору як такий і не фактори, що визначають можливості його виникнення,

тобто своєрідна передісторія, але моменти, що характеризують його життя в усній традиції, а також головний і визначальний рівень його екзистенції, текстова реалізація, або виконання, що відбувається у взаємодії між адресантом і адресатом, які, у свою чергу, підкоряються певним неписаним правилам, що регулюють цей процес.

Для фольклориста залишається актуальним виділення у культурному контексті двох складників: ситуативного контексту і сфери спільних знань, уявлень, соціальних інститутів. З точки зору теорії ситуативного контексту новий смисл отримало вивчення комплексу фактів, що об'єднані поняттям «виконання»: комплекс цей, що включає як сам процес відтворення тексту з характерними для нього манерою поведінки виконавця, його мімікою, жестами, так і поведінка аудиторії, а також різноманітні обмеження, правила, що відносяться за часом, місцем, умовами і т.д., елементи своєрідного етикету виконавця та слухання, **утворює широке контекстне поле**. «Текст, звичайно, надзвичайно важливий, але без контексту він залишається неживим», констатував Б. Малиновський.

Ідеї Б. Малиновського були розвинені у американській фольклористиці.

У. Беском пропонує окремо розглядати контекст соціальний та культурний. До першого він відносить усі факти, що стосуються, так би мовити, власного життя фольклорних текстів, їх функціонування і ставлення до них у середовищі, де вони живуть.

Виділяються шість основних складових соціального контексту: 1) коли і де виконуються відповідні форми фольклору; 2) хто їх виконує; чи є вони «приватною власністю» виконавця; з кого складається аудиторія; 3) які драматичні засоби використовує оповідач (жести, міміка, пантоміма і т.д.); 4) участь аудиторії сміхом, згодою, іншими відгуками, критика або схвалення оповідача, участь у співах або танці або виконання ролей за ходом розповіді; 5) категорії фольклору, що визнаються самим народом; 6) ставлення людей до цих категорій (схоже, що автор обмежує власне фольклорний матеріал наративними формами, і тому його міркування не можуть мати універсального вжитку).

Культурний контекст, за У. Бескомом, містить систему відношень фольклору з іншими аспектами культури. Одна сторона проблеми полягає у тому, що фольклор, подібно до мови, є дзеркалом культури, він інкорпорує опис безлічі сторін та деталей матеріального, соціального та духовного життя. Тут У. Беском цитує М. Херсковітца: «Значний корпус народних розповідей – це не просто літературне вираження життя людей. Це, у найбільш повному смислі, їх етнографія, котра, будучи систематизованою дослідником, дасть вичерпну картину способу їх життя» [3, 337-338]. Виступаючи у ролі етнографічного джерела, фольклор сам у свою чергу може бути у повній мірі зрозумілим лише через знання культури народу, до котрого він належить. Інша сторона проблеми породжується тим, що фольклор виявляється у протиріччі з реальністю народного життя. Герої казок та міфів чинять дії, які є недопустимими у реальності, виступають порушниками заведених норм. Специфічний фольклорний гумор, суцільні порушення достовірності примушують задуматися над особливими соціальними функціями фольклору [там же: 338].

А. Дандісу належить спроба визначити сутність контексту на відміну від функцій. Контекст – це «специфічна соціальна ситуація», у котрій даний текст (одиниця тексту) актуально вживається. Необхідно розрізнити контекст і функцію. Остання представляє суттєву абстракцію, що ґрунтується на базі безлічі контекстів. Зазвичай суть функції зводиться до з'ясування того, яке вживання або ціль даного жанру.

На думку А. Дандіса, сам зміст тексту (його «ідея») ще не дає ключа до його розуміння: необхідно знання контексту. А. Дандіс наводить приклад із прислів'ям: "I am not angry, but the buffalo's tail is shorter", смисл котрого розкривається через історію, що послугувала поштовхом для його створення: селянин, працюючи у полі, так зголоднів, що, більше не маючи сили чекати на дружину з обідом, відрізав хвіст у буйвола, висушив його на сонці та з'їв; коли дружина спитала, чи не гнівається він на неї, селянин відповів словами, що й стали потім прислів'ям. Таким чином, у прислів'я доволі визначений контекст: його вимовляє хтось, хто сердитий на іншого, але вибачає йому.

На прикладі загадок А. Дандіс демонструє недостатність знання лише функцій. Лише інформація щодо контексту дозволяє пояснити, чому конкретний текст вжито у конкретній ситуації. Без такої інформації «тексти уподібнюються до примітивних музичних інструментів, що висять у музеї, ми можемо їх описати, але гадки не маємо, як, коли, заради чого вони звучать», вважає автор.

У американській фольклористиці контекстуальний підхід отримав переважний розвиток у сфері вивчення відносин виконавців та слухачів, тобто вивчення безпосереднього функціонування текстів. Виконання (performance) та спілкування (communication) набули характеру ключових понять. Завдяки цьому фольклор став розглядатися як **вербальна символічна взаємодія людей**, взаємодія особливого виконавчого типу. Спілкування у цих умовах – це акт, що включає пізнавальні, виражальні та поведінкові параметри. У вербальному фольклорі ми маємо справу не просто з мовою, але із speaking, що представляє соціально значущу складову та впливає на значення висловлювань. Звідси цікавість до мовленнєвої поведінки, до в'яснення правил, що регулюють її та забезпечують їх соціальну значущість. У центрі уваги дослідників – трансформація просто мовця та просто слухача у виконавця та аудиторію, що відбувається у ході висловлювання. Аналіз цього комунікативного процесу, виявлення характерних ознак самого мовлення та супровідної поведінки, що перетворюють повідомлення у розповідь, факту, що констатує, у прислів'я, що формулює, простого питання у загадку, опис того, як відбувається цей перехід, є одним з головних предметів вивчення фольклору у контексті, тобто «аспект виконання лежить у серцевині усієї концепції усної літератури» (Р. Finnegan). Маються на увазі аудиторія, контекст виконання, особистість виконавця, деталі виконання. Д. Бен-Амос підкреслює значущість таких особливостей, як час, місце, аудиторія. «Наративи можуть бути розказані удень на базарі, у сільській крамничці та на вулиці, або вночі на сільському майдані, у вітальні або в кав'ярні» [4, 11] (порівн. зауваження К. Бурке про особливу значущість для історичного життя культури Європи таких суспільних середовищ, як церква, шинок, пивна, базар, спеціальні вулиці [5, 109-110]). Можна послатися на цілий ряд успішних дослідів застосування контекстної теорії до вивчення конкретних факторів фольклору.

Розуміючи фольклор як реальний суспільний процес, важливо поглянути на нього «усередині реального соціального життя», через аналіз категорій повідомлення, виконання, правил. Розповіді та пісні заново відкриваються в їх ситуативних контекстах, і, більш того, фольклор на думку Д. Бен-Амоса, став розумітися як культурна система зі своїми принципами інтеграції. На відміну від історичних та порівняльних досліджень, контекстні описи направлені на те, як фольклорні виконання інтегруються у системі художньої комунікації у даному суспільстві. Дескриптивна фольклористика спирається на досягнення структурно-семіотичного методу. Серед її цілей – пояснення наявних у фольклорі розбіжностей та подібностей (у рамках цілісного простору фольклорних комунікацій) у поняттях саморегульованих правил, із посиленнями на соціальну структуру, культурну космологію та символіку та загальні норми вербальної поведінки [4, 31].

Заслужують на увагу інші теоретичні міркування Бен-Амоса. Моделлю для контекстуальної фольклористики, на його думку, можуть слугувати три виміри, а саме, осі особистісна, соціальна та власне вербальна. Перша пов'язана з виконавцем та його можливостями, друга – із різноманіттям комунікативних та жанрових форм, третя – з можливостями трансформації будь-яких аспектів реальності у вербальні форми. До першого елемента моделі може бути застосований діахронний підхід, до двох інших – синхронний [там же, 33-34]. За останнє десятиріччя ідеї «контекстуального» напрямку знайшли поширення у Росії, де засновано Центр вивчення фольклорної традиції (Москва), та в Україні (праці І. Головахи-Хікс та Л. Брициної).

Популярність «контекстуального» напрямку у сучасній фольклористиці має виправдання як об'єктивні, так і суб'єктивні. До перших слід віднести реальну важливість для нашої науки вивчення найрізноманітніших явищ контексту, у якому з'являється та функціонує фольклорний текст, недаремно ж задовго до

американських «франтієрів» ці проблеми зацікавили В. Андерсена і О.І. Никифорова, а до них М. Рибникова, не кажучи вже про те, що сторінки, присвячені обставинам розказування казок у «Записках из Южной Руси» П.О. Куліша, можуть розглядатися як класична фіксація такого фольклорного контексту. Суб'єктивний же момент обумовив, головним чином, утворення цього напрямку саме в американській фольклористиці, яке не випадково ж співпало ж бурхливим розвитком студій над «міською», або «сучасною» легендою.

У вітчизняній науці інтерес до контекстних аспектів виник, коли вона звернулася до живого, дійового фольклору та розгорнула польові дослідження. У збірках та працях, що стали безпосереднім результатом збиральної роботи, можна знайти чимало відомостей різного порядку, що стосуються обставин виконання, сприйняття текстів, поведінки виконавців та слухачів, безпосередніх зв'язків текстів із ситуаціями.

Принципові міркування стосовно контексту містяться у статті Г.А. Левінтона [6, 21-28]. Автор схильний тлумачити контекст «у більш широкому сенсі» [там же].

А.К. Байбурін у зв'язку з аналізом голосінь, також відзначає: «Для кожного типу ритуальної комунікації існують свої жанри, проте справа не лише у цьому загальному принципі. Для голосінь характерна **повна залежність від ситуації** (підкреслено – нами: Л.О., В.С.), що провокує їх виконання: немає «голосінь взагалі», є тільки конкретні тексти із конкретного приводу, що виконуються у принципі лише один раз; виконання фольклорного тексту завжди мотивується фоном подій» [7, 59].

Таким чином, «індивідуальний випадок ніби вписується до глобальної картини світу, набуває рис типового, інваріантного, сакрального... Факт, що важливий лише для вузького кола людей, похорон, весілля та подібне, переростає у подію космічного масштабу» [там же: 64].

Виявлення контекстних аспектів, безумовно, важливе для текстів так званих **малих форм**, що особливо належать до ритуально позначених. Так, виявляючи семантичний потенціал прислів'їв, слід шукати реалізації його у живій традиції. Звідси необхідність отримання від виконавця коментарів, котрі допоможуть не просто розкрити узагальнений рівень семантики цих текстів, але й виявити їх конкретну актуалізацію, можливість їх вживання у різноманітних конкретних ситуаціях, зв'язати їх з особливостями місцевого побуту.

Не менш привабливою задачею здається контекстна фіксація жартів, зокрема, анекдотів. Судячи з усього, цьому жанру належить зайняти почесне місце у нашій науці і, звичайно ж, не можна обмежуватися лише «голими» записами текстів: дуже важливо описувати ситуативну конкретику, у якій вони себе виявляють.

Звісно, конкретика контексту у фольклорі потрібна не лише сама по собі як фон подій, що дає нам живе, багатобарвне уявлення про тексти, але й для ряду узагальнень, для типологізації явищ, комунікативних зв'язків.

SUMMARY

The article focuses on the study of folklore text as discourse and investigates the system of folklore extralinguistic factors.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Селіванова О.О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 147 с.
2. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984. – 175 с.
3. Bascom W. Four Functions of Folklore // JAF. - 1954. – V. 67, № 266. – P. 317-340.
4. Ben-Amos D. Toward a definition of folklore in context // JAF. - 1971. - V. 84, № 331. – P. 8-40.
5. Burke K. The philosophy of literary form. – Berkeley, CA: University of California Press, 1973. – 272 p.
6. Левинтон Г.А. «Интертекст» в фольклоре // FOLKLORE in 2000. Voices amicorum Guilhelmo Voigt sexagenario. - Budapest, 2000. – P. 21-28.
7. Байбурин А.К. Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1991. – 235 с.

Надійшла до редакції 9 січня 2008 р.